

СИНТАКТИЧНОТО ЗНАНИЕ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ГРАМАТИКИ

Петя Бъркалова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

SYNTACTIC KNOWLEDGE IN THE GRAMMAR BOOKS FROM THE TIME OF THE NATIONAL REVIVAL

Petya Barkalova
The Paisiy Hilendarski University of Plovdiv

Резюме: Изследването е посветено на синтактичното знание във възрожденските граматика. Направена е характеристика на историческия контекст, в който те възникват, на целите и задачите на авторите. Представена е линията на развитието на синтаксиса през образованието като типичен за Възраждането процес. Разгледана е „Българска граматика“ на Неофит Рилски като мост между възрожденската и старата филологическа традиция. Открит е фактът, че до появата на „Първичка българска граматика“ на И. Богоров синтаксисът продължава да е „черна дупка“ и синтактичното знание не може да бъде извлечено единствено от разсъжденията, съдържащи се в съчиненията. Избран е подход, който е апробиран в предходни изследвания – през прочита на дефинициите за изречение, подпомогнат от формален запис на синтактичните образци. Очертано е зараждането на граматическата критика.

Ключови думи: българска синтактична традиция, граматическа критика, граматически формализми

Abstract: This research is devoted to the syntactic knowledge in the grammar books from the time of (Bulgarian) National Revival. The historical context in which they originate has been characterized together with the authors' goals and tasks. The development of syntax through education has been presented as a typical process for the period of Revival. Neofit Rilski's book „Bulgarian Grammar“ is considered as a connection between the new and old philological tradition(s). The fact that until the appearance of I. Bogorov's book „The First Bulgarian Grammar Book“ syntax is considered to be a „black hole“ and syntactic knowledge cannot be derived only from the process reasoning contained in the works has been outlined as well. An approach previously tested in research, namely through the reading of sentence

definitions supported by a formal record of syntactic patterns, has been chosen. The origin of grammatical criticism is outlined.

Keywords: Bulgarian syntactic tradition, grammatical formalisms, grammatical critique

Известен факт е, че през първата четвърт на XIX век в полето на българското образование и на българската култура са посетили семената на тенденциите, които дават щедри плодове в книжовния живот през следващите десетилетия. Работата на учителите реформатори, които изпълват българското светско училище с нови разнообразни предмети, учебна книжнина и учебникарска литература, утвърждава принципите на светското училище и светската книжнина, както и на първата обща наддиалектна форма на „единоплеменния“ език – езика на учебникарската литература. Елитът на българската интелигенция – Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Христати Павлович, Емануил Васкидович, съставя, превежда и издава учебници и учебни пособия, кове нов мироглед и морал, формира новия облик на българската книжнина. Изключително важно е да знаем кой кой е във възрожденското училище и как се намесва той в граматическите дела и в книжовноезиковите процеси – от граматическия урок по матерен език за българските деца школарчета до въздигането на езикови доктрини и отстояването им в книжовноезиковите борби с „оръжията“ на нормотворчеството и кодификацията. На дневен ред са две езикови доктрини: 1. Националнозащитна – „равноправието на българския език сред останалите се отстоява с патос, който го поставя над другите езици (...) с обясними преувеличения на неговата древност и исторически приоритет...“ (вж. цялостната концепция за езиковите доктрини в Георгиев/Georgiev 1987: 3–28). На този профил според Никола Георгиев отговарят Христати Павлович, Константин Фотинов и Константин Огнянович. 2. Стилвоподборна – „конфликтно се използват различни стилове... (народноразговорен и черковнославянски) ... а стиливият избор хвърля един от мостовите между старата и новата българска култура“ (Георгиев/Georgiev 1987: 5).¹ Ясно е също, че много от възрожденските автори са просто „въздигнати от обстоятелствата“ (изразът е на Еленков/Elenkov 1998). Те са изправени пред недоустроения език и се намесват къде адекватно, къде – не, в борбите за езика. Още по-важно е да се разбере съставянето на граматика през ценностния компас на подбудите – подбудите на Неофит Рилски са различни от подбудите на Хр. Павлович, съвсем други са тези на Й. Груев и т.н.

Ранна фаза на българската граматическа традиция

През този период за нуждите на българското светско училище се създават първите граматически трудове.² Оформя се самобитната ранна фаза на българ-

¹ Колко благоприятно се отразява този стилъв избор и на езика, и на литературата, е видно например от езиковото „превключване“ в Софрониевото творчество – „Неделника“, „Житие“, Езоповите басни.

² Опираме се и на проучванията на М. Славова и Е. Маринова, които изследват граматическата традиция по отношение на влиянията, приети като мрежов обект с две

ската граматическа традиция. Тук ще посочим специфичните, типично български характеристики на очертавания процес.

Първо. Исторически създамата се първа публика на българските възрожденски граматика са децата – школарчета от възрожденските светски училища. Задачата на граматиката е прагматична: да култивира възприятията за българския език в момент, когато той се налага над турския и гръцкия. Затова нашите граматика от този период са белязани с достъпност и рационалност. Такива са и прилаганите процедури при разборите.

Второ. Българско научно дружество от филолози се създава късно³. До този период граматиките се създават повече „за нуждите на“, отколкото „заради (научен) интерес към“⁴.

характеристики: Първата: „граматическите идеи в периода на Българското възраждане се оформят в резултат на сложна мрежа от преки и косвени влияния върху славянската граматическа книжнина от страна на византийската и на младата европейска граматическа мисъл – граматиките на гръцки (старо- и новогръцки), латински, френски, немски и руски език от XV–XIX в.“ (Славова/Slavova 2019: 86). Тази част е в ползрението на българските класически филолози и е видна в техния резултат и в тяхната гледна точка, в която има търсене зад хоризонта на Възраждането: „отчитане на гръцката и на латинската традиция, спецификата в трансмисията на специализираните антични текстове, сложната и разклонена коментарна практика от елинистическата през римската до византийската епоха, влиянието на античните постижения върху славянската книжнина чрез посредничеството на византийските книжовници и схолиасти и, най-сетне, на граматическите концепции на Новото време“ (Славова/Slavova 2019: 87). Втората характеристика е типично българска: „... възрожденските граматика на българския език се създават в среда на противоборства и противоречия между църковнославянския и говоримия български език, между наречията и писмено фиксирания текстове, между философското (в духа на всеобщата граматика на Пор-Роял), логическото и прагматичното третиране на граматическия строй на езика, между чужди граматически модели и адекватно граматическо описание на българския език“ (Славова/Slavova 2019: 87).

³ Българското книжовно дружество е създадено през 1869 г. в град Браила, Румъния, с действителни членове Марин Дринов – председател, Васил Стоянов и Васил Друмев. Ето подбудите: „Великият урок на историята вече се оценява прилично в нашия просветен век. Този урок ни показва, че без наука народите не могат да направят нито крачка напред в развитието и усъвършенстването си, не могат да се сдобият с добро и честито бъдеще. Съдбата на народите, които се лишават от просвещението, не може да е друга, освен да бъдат, тия народи, най-долни слуги на просветените народи и да им робуват. Тази неоспорима, вечна истина четем почти на всяка страница в историята, и дори в нашата българска история можем да видим, че само тогава е било най-добре на българския народ, когато учението се е разпространявало помежду ни и е хващало здрави корени в нас, по времето на българските най-славни владетели Борис, Симеон Велики и Иван Асен II“ (публикувано на първа страница на първи брой на „Периодическо списание“/„Periodicheskoe spisanie“, цит. по <<https://bulgarianhistory.org/bulgarskoto-knijovno-drujestvo/>>).

⁴ Вж. например: „Но на тия многоиспещрени не пределни бремена, може да ни бъде учител повече нуждата и потреббата, нежели Граматиката“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 192), а също „... но това употребление не трябва да се приема за правилно без нужда, а в нужда могат да се употребяват, според пословицата „нужда закон изменя“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 95).

Трето. Като теоретици на българския език, първите възрожденски (славянобългарски) граматичи работят индуктивно, пренасяйки „отвън“ граматикографската структура от най-близките познати образци, основани на осмочастното (О осмихъ частяхъ слова)⁵. В тази структура кипи селекция и търсене на „генетичния“ езиков елемент, което нерядко събужда истинското научно любопитство на „граматикописците“ (вж. напр. рецепцията на книгата за Йоан Екзарх на Калайдович от Неофит Рилски: „Тая книга ... весма е любопитна и достопометна“, Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 22).⁶ Синтаксисът се приема като наука за осемте части на речта и тяхното „сочинение“. Например: „Сочинение учи как се соединяват една с другою осмъ части разговори въ представяване предложени“ (Павлович/Pavlovich 1836: 61). Ключовото при преноса е селекцията. Тя върви успоредно с осъзнаването на различията и със съпоставителен подход, създаван по линията не само на практическия филологизъм, но и по линията на първи филологически концепции, свързани с познанията за старобългарския език. Например: „Местоименията в Болгарскіятъ языкъ *са различни*, каквото и въ Словенскіятъ и суть следующите: азъ, ты, онъ... кой, кой-то, некой... секой, кой да е... що, щото... нешо, нешо си,... той, този, свой,... текхтый, техен“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 114, курсив на автора). Но Неофит Рилски прави историческа селекция и на макроравнище. Познавайки добре и онто-, и фило- „генетично“ системата на българския език, той възражда изконното място на члена сред осемте части на речта. За тази част знаем от коментарите на Ягич, а и не е трудно да забележим полемиките сред средновековните преписвачи, според които членът (различието) трябва да отпадне в граматическите описания на южнославянска почва – там, където граматическото изразяване на определеността чрез членуване на имената е несвойствено и не е част от никоя „граматика в ума“. Ето как Неофит Рилски дърпа стрелката на граматическата история и насочва граматическото описание в нов коловоз: „Части на-слово то въ Славеноболгарскіятъ языкъ са осмъ... скланяемы: име,

⁵ В изданието на Ягич са публикувани две версии: по руски ръкопис от XVI–XVII век под името „Осьмъ честии слова, ѱелико глаголаемъ и пишемъ“ и по-древният Хилендарски ръкопис, в сръбска редакция под надслов „Свегаго Йоанна Дамаскина о осмихъ частяхъ слова, елика пишем и глаголаем“ (Ягич/Yagich 1896: 40–54).

⁶ Към данните за преките влияния на руски и сръбски оригинали или копия на граматиките на Мелетий Смотрички и Аврам Мразович тук подхождаме внимателно, защото те са предимно косвени. В учебния план на възрожденското училище черковнославянските граматики са „бляскави науки“, които понякога са оставали в ръцете на морално износени калугери, както свидетелства Пулековата „История на Копривщенското училище: „Подир изминуване на доволно време копривщенци, като гледаха едното и пак едното, почнаха да показват насищане от все същото в театъра представление. Калугерът усети това и поиска да замаже очи с други бляскави науки. Той даде на учениците си да преписват Славянската на Мразовича Граматика, която ще им преподава. Той, като не слушал, нито в сън видял как се преподава граматика, помислил, че и тя се чете като наустица“ (Пулеков/Pulekov ДМК-аф195, ае1: л. 18). Този пример даваме и като контрааргумент във връзка с твърдението, че черковнославянските граматики оформят облика на възрожденската граматическа мисъл.

членъ, местоимение, глагол; нескланяеми: наречие, предлогъ, союзъ, междуметие“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 73–74). В най-близкия предходен граматически образец на Аврам Мразович се съдържа причастие, което тук е отпаднало. Граматиката на Неофит Рилски от своя страна повлиява на следващите граматичности, но в нея експлицитен синтаксис не се съдържа. На този въпрос ще обърнем специално внимание малко по-късно. Първото включване на елемент синтаксис (в обем от 5 стр.) е направено от Христати Павлович в неговата „Грамматика славеноболгарская“ (1836), в Книга седма сочинителна, с подзаглавие „Сочинение осми частей слова“ (Павлович/Pavlovich 1836: 61). В полето на синтаксиса тук и задълго след това е видно придържането към образци от класически тип, в което се чете философската нагласа на авторите, които в това време стоят близо до Аристотеловата силогистична матрица на изречението⁷. Например: *Человек е творение Божие*, тълкувано като „подлежаще – връзка – сказуемо“ (Павлович 1836: 51), или *Орелът е птица*, тълкувано като „подлежаще – свързване – сказуемо“ (Богоров/Bogorov 1844: 96), или *Бог е вечен*, тълкувано като „подлог – връзка – прилог“ (Груев/Gruev 1858: 84).

Четвърто. Дори в периодите на силно влияние и разпространение на дадена граматика, например Йоаким Груев (Груев/Gruev 1858) и Иван Момчилов (Момчилов/Momchilov 1868), българската синтактична традиция показва склонност към излагане на алтернативни теоретични гледни точки за едни и същи факти. След средата на XIX век стават достъпни граматиките на „новите езици“, а нашите граматичности жадно поглъщат модели от руски, френски, немски източници.⁸ Това предразположение се запазва и в по-късно развитата се наука за езика, представена в трудовете на Ат. Илиев, Ал. Теодоров-Балан, Л. Милетич, Ст. Младенов и др. (вж. по-подробно в Бъркалова/Barkalova 1994).

Грамматическият урок – сърцето на образователния план

Темата за влиянието и трансфера на модели тук ще оставим в периферията на нашето внимание заради разбирането, че по-скоро става въпрос за клъстеризация на традиции, затова отнасянето към „външни“ модели е контрапродуктивен похват за същината на нашето търсене. Същото се случва и с тоталната историчност, която започва да подвежда търсенията ни. Най-важното разбиране,

⁷ Най-вероятно това е свързано с досега им до хуманитарно-елинския образователен модел по линията на тяхното образование. Той определя и развива научното мислене в десетки средновековни университетски средища в Европа – Болоня (основан през 1058 г.), Оксфорд (основан през 1168 г.), Париж (основан през 1215 г.), Хайделберг (основан през 1386 г.), за славянския свят – Прага (основан през 1348 г.). В началото доминиращата европейска парадигма има за отправна гледна точка класическата онтология, аристотелианската картина на света, индоктринирана до времето на Ал. фон Хумболт от граматиката на Пор-Роял.

⁸ Този характер на рецепцията на теории е приет (Вълчев/Valchev 2008) като симптом за „изпреварващо-изоставаща тенденция“ по отношение на граматиките на българския език от втората половина на XIX в.

което остава да ни води, е фактът, че граматиката е нещо, което се развива в рамките на определено общество. Тя се залага в граматическия урок – сърцето на образователния план. Затова нерядко там са насочвани всякакви идеологически схеми. Прието е, че ранната възрожденска граматическа мисъл през първите десетилетия на XIX в. у нас се развива под въздействието на черковнославянската традиция (Русинов/Rusinov 2000: 11). Тя самата пък е положена върху гръцката теоретична мисъл (Вълчев/Valchev 2008: 75). Влиянието, доказано за разделите по фонетика и морфология от историците на българската граматика (Първев/Parghev, Русинов/Русинов, Вълчев/Valchev), се оказва невалидно за разделите по синтаксис, тъй като първите граматикаци, в които се съдържат данни за изречението, са граматиката на Христати Павлович „Грамматика славенобългарска“ (1836), а след нея – „Първичка българска граматика“ на Иван Богоров (1844). По времето на Богоров черковнославянският модел е вече със затихващи функции и на дневен ред са „гражданските книги“ (изразът е на Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 163). Ако си послужим с езика на Юрий Венелин, механиката е подобна, но средата е различна. Така, ако търсим влияние на предходна традиция в черковнославянските граматически образци по линия на синтактичния компонент, то е видно само при Христати Павлович. Най-същественото за краткия синтактичен раздел в тази граматика описахме по-горе. Тук можем само да добавим, че авторът е представител на първото поколение граматикаци с ранно образование в Рилския манастир, учил по-късно при гръцкия просветен деец Адам Запекос от Мецово, след което учи в Сяр при Аргириадис. Грамматиката е издадена, когато той е на 32 години, в Белград.

Съществува съгласие сред изследователите около факта, че историята на българската граматическа мисъл прави обрат при Иван Богоров, който „променя с един замах граматическата парадигма, създадена и завещана от „първото поколение граматикаци“ (Вълчев/Valchev 2008: 71).

Нека видим дали това е в сила в полето на синтаксиса. Ще анализираме и събраните ръкописни документи по темата⁹ и ще предложим друго решение, което същевременно минава и през интегрирането на синтактичния компонент в граматическото съдържание.

В историята на научното познание терминът парадигма означава „признати от всички научни постижения, които в течение на определено време служат като модел на дадена научна общност да поставя и разрешава проблемите в своята област“ (Кун/Kun 1975: 11). Свеждането на историята на българското езикознание и в частност на българския синтаксис до понятието парадигма би трябвало да се съобрази с културно-историческите изисквания на различен тип общества и тяхното разбиране за езика. Смяната на обществения идеал обикновено е пренареждала приоритетите в учебните планове и програми, които са били

⁹ Ръкописното описание на Копривщенското училище от Христо Пулеков и ръкописното „Словосъчинение“ от същия автор, открити по време на работата по проекта ФНИ № ОХН 531/1995 г. на тема „Българската синтактична традиция – ключ към философията и историята на българското езикознание“.

инструмент на администратори от различен ранг. Но българският език по всяко време се е осъзнавал като стратегически важен предмет повече за практическо, а не толкова за теоретично усвояване. Обвързването на хода на граматическото познание с учебните програми на училищата, в които се е преподавало, се оказва надеждно средство за проумяване на въпроса, който тук си поставяме: кое е в основата, т.е. дали образователните нужди и идеали са генерирали теоретичните търсения на нашите граматисти, или обратно – научните познания са придобивани не от „нужда за“, а от „интерес към“.

През Възраждането една образователна парадигма се очертава около светските български училища, които радикално се дистанцират от килийните и изграждат учебните си планове и програми върху български език. За кратко – от август 1837 г. до началото на септември 1839 г., общество от последователи се създава около Неофит Рилски в училището в Копривщица, където той е обкръжен от учениците си Й. Груев, Н. Геров и Хр. Пулеков. Научното познание за българския език по това време върви след практическата необходимост от „правене“ на „нов език“ – с тънкостите на неговата графика, с богатството на неговия речник, с неговата „практическа граматика“. По това време който се грижи за „новия език“, той става сам и учител, и ученик: през част от времето си черпи от граматиките образци и опитва да ги нагоди към училищните нужди, през другата част от времето преподава новоизковани знания.

Неофит Рилски в Копривщица преподава „следующите науки: от езици – славянски с български, елински с простогръцки, така и от други – география, математика, физика, катехизис, история и още някои“ (Пулеков/Pulekov 1883: л. 21). След Неофит Рилски неговите ученици поемат училището. Но който се грижи за българското училище, той има възможност и сам да администрира и да наложи образователната си стратегия чрез учебния план: „Геров възприе управлението на Копривщенското училище в г. 1847. Той измени Неофитовата програма и в класовете нареди друга за науките по повод на руските училища и по нея следваха преподаванията на уроците с добър успех... Геровото ръководство към образованието показваше, че европейците по-редовно и с успех преподават науките в училищата си, отколкото нашите туркоземски просветители. Потомството праведно ще уважава името на Г-на Герова, защото той пръв принесе европейското образование в отечеството ни България и показа по-равен път на младите българчета към просвещението“ (Пулеков/Pulekov, 1883: л. 24). Тези думи обясняват защо, когато Найдено Геров отива в Пловдив през 1850 г., той не пренася образователните стандарти на Неофит Рилски, макар че е бил негов ученик в Копривщица, и са свидетелство, че първото „превключване“ към „европейците“ се е извършило първо в Копривщица, а после в Пловдив, по-точно в учебния план, утвърден в годините 1850–1853 в пловдивското епархиално училище „Св. св. Кирил и Методий“, чиято цел е била „да се образуват в него учители и свещеници за нуждаещата се провинция, както и за цяла България“ (цит. по Каблешкова/Kableshkova 2015: 12).

Една ръкописна граматика – на Иларион Хилендарски от 1850 г., става повод за пренареждане на сегменти в нишката на граматическата традиция, свързана с Пловдивската книжовноезикова школа (Бъркалова/Barkalova 1999). През 1847 г. в

Пловдив е построено първото българско училище в Мараша, а през 1848 г. – българското училище в Кършияка. За пръв български учител в Марашкото училище е назначен хаджи дякон Иларион Хилендарски (вж. Еничерев/Enicherev 1905). Той е автор на ръкописна граматика. Точното заглавие е „Введение на българската граматика съчинена от Х. Дякона Илариона на 1850 лето“. За пръв път за граматиката на Иларион споменава през 1938 г. Ст. Гечев, който хронологично я подрежда след второто издание на граматиката на Хр. Павлович от 1849 г., сравнява я с граматиките на Неофит Рилски, на Иван Богоров и на излязлата по-късно граматика на Йоаким Груев и я оценява като „етап от развоя на българската граматическа наука“ (Гечев/Gechev 1936: 765). Гечев споменава, че открива тази граматика между неописаните ръкописи в Пловдивската народна библиотека под инв. номер 279. По-късно в описа на Кр. Станчев тя се появява под номер 168 (Станчев/Stanchev 1982: 62). Позовавайки се пак на Ст. Гечев, приемаме за вярно неговото обобщение, че „за пръв път тука (в граматиката на Иларион, бел. авт.) български граматик, в една, макар и не съвсем научна от наше гледище форма, дава стегнато в точна дефиниция отношението между най-главните черти на българския и черковнославянския (руския) вокализъм. В това отношение х. Д. Иларион се явява пръв, а Й. Груев много по-късно – в граматиката си от 1869 г., се явява негов следовник“ (Гечев/Gechev 1938: 765). Хипотезата за връзка между Иларион Хилендарски, Найден Геров и Йоаким Груев издържа и по линията на степените на образованието в Пловдив и Копривщица тогава. По същия начин както двамата ученици на Неофит Рилски (Найден Геров и Йоаким Груев) се оказват по-късно продължители на Неофитовото първоначално образование в Копривщица, в Пловдив техните класове са запълнени (и) от ученици на Иларион Хилендарски, като се приеме, че в Пловдив е съществувала „Марашката школа“ за начално образование и че „Марашът е люлката на българизма в Пловдив“ (Еничарев/Enicharev 1906: 8). Без нея едва ли по-късно така бързо би се стигнало до „Груевата фабрика за учители“ и „Пловдивската даскалоливница“ – формулировки на М. Стоянов, които се отнасят за периода 1868–1870 г., когато Й. Груев ръководи Пловдивската гимназия (цит. по КABLEШКОВА/Kableshkova 2015: 15).

Ръкописната история на Копривщанското училище под надслов „Описание на Копривщанското училище 1822–1883“ дава сведения за учебните програми и за „началото на науките“, свързани с граматиката и с имената на първите нейни познавачи – Неофит Рилски и неговите ученици от Копривщица – Найден Геров, Йоаким Груев и Христо Пулеков¹⁰.

¹⁰ Ръкописът на Христо Пулеков е открит при работа по научноизследователска програма, финансирана от Фонд „Научни изследвания“ по договор № ОХН 531/1995 г., на тема „Българската синтактична традиция – ключ към философията и историята на българското езикознание“. За по-голяма прегледност първообразният правопис на текста е частично нормализиран, по-близък до днешния книжовен правопис и изговор, като самобитните особености на езика на автора остават запазени. Текстът е предаден на Светлана Мухова, която осъществява неговото издаване през 2007 г. от Дирекция на музеите в Копривщица (вж. Пулеков/Pulekov 2007). Тук се опираме на оригинала на ръкописа.

И Христо Пулеков, и Иларион Хилендарски имат ръкописни граматически описания под надслов „Словосъчинение“, за тях ще стане въпрос по-нататък в хода на изложението.

Като приемаме, че нито по линия на влиянията, нито по исторически път ще стигнем до същината на синтактичното наследство във възрожденските граматика, тук избираме трети път – през прочита на дефинициите за изречение, подпомогнат от формален запис на синтактичните образци.

Дефинициите за изречение – формално декодиране

В този раздел е представен таблично прочитът на дефинициите за изречението във възрожденските граматика, съдържащи синтактичен раздел. Таблицата започва от Ив. Богоров заради факта, че експлицитен синтаксис се открива за първи път в неговата „Първичка българска граматика“. За декодиране на дефинициите помага метаезиковият символен запис на структурните схеми в илюстративната част на всяка дефиниция.

Таблица 1. Дефиниции за изречението

Граматики	Дефиниции за изречението	Примери
Богоров, 1844: Иван Богоров. Първичка българска граматика. Букурещ, 1844.	Всякоя реч, дето е от няколко думи и може да се разумяе, има си някаква сътба на нашият ум; Сътбата , която се изразява с думи, вика се предложение . стр. 95	<i>Орелът е птица.</i> NDet cop N <i>Адам бил човек.</i> N cop N <i>Златото не е легко.</i> NDet cop A
Груев, 1858: Йоаким Груев. Основа за българска граматика. Белград, 1858.	Слово наричат сбор от няколко речи, кога показва мисъл. Слово, кога изрича само една мисъл, казва се предложение . стр. 83	<i>Бог е вечен.</i> N cop A
Сичан-Николов, 1858: Христодул Сичан-Николов. Граматика или буквеница славенска. Цариград, 1858.	Предложение се казова изяснението на едно разсъждение. стр. 1	<i>Бог ест праведен.</i> N cop A
Хрулев, 1859: Теодор Хрулев. Българска граматика. Букурещ, 1859.	Сякоя понятна реч, която състои от няколко думи, заключава в себе си какво да е разсуждение и съставлява предложение . стр. 71, 72	
Партений, 1859: Партений Зографски. Кратка славенска граматика. Цариград, 1859.	Кога речта изразява толко една мисъл, тога она се именува предложение . стр. 109	<i>Бог ест всеведущ.</i> N cop A

<p>Берон, 1859: Васил Берон. Първа българско-френска граматика. Букурещ, 1859.</p>	<p>Кога сравняваме две понятия (идеи) и мислим, че едното е прилично или не прилично на другото, казваме, че разсъждаваме; а едно разсъждение, изразено чрез слова, назовава се предложение. стр. 115</p>	<p><i>Тойзи человек е добродетелен.</i> NDet cop A или <i>Тойзи человек не е добродетелен.</i> N Neg cop A</p>
<p>Миркович, 1860: Георги Миркович. Кратка и методическа българска граматика. Цариград, 1860.</p>	<p>Като мислим, че някой предмет има или не, една каквина, е или не, в някое състояние, твори, или не, някой действие, това действие на умът е едно разсъждение. Ако гласно или писмено изразим това разсъждение, то правим едно предложение. стр. 54</p>	<p><i>Бог е праведен.</i> N cop A <i>Да лъжеш е грехота.</i> да Vf cop N <i>Ти не си болен.</i> N Neg cop A</p>
<p>Радулов, 1863: Сава Радулов. Учебник по българският език. Белград, 1863.</p>	<p>Подлежащото и сказуемото соединени на едно, ся наричат предложение. стр. 2</p>	<p><i>Рибите плуват.</i> N Vf</p>
<p>Кочов, 1868: Янко Кочов. Словосъчинение. Цариград, 1868.</p>	<p>Действието на нашия разсъдък върх един предмет, което произнасяме устно или писмено, ся нарича предложение. стр. 6</p>	<p><i>Человек е същество слабо.</i> N cop NP</p>
<p>Момчилов, 1868: Иван Момчилов. Граматика за новобългарския език. Русчук, 1868.</p>	<p>Изговор само на една мисъл, на едно разсъждение нарича са предложение. стр. 105</p>	<p><i>Бог е праведен.</i> N cop A</p>
<p>Радулов, 1871: Сава Радулов. Начална граматика за изучение на българският език. Белград, 1871.</p>	<p>... от соединението на отделните понятия в едно цяло, чрез согласованието и управлението на думите, ся образува просто предложение... стр. 35</p>	
<p>Груев, 1873: Йоаким Груев. Начала от българска граматика. Пловдив, 1873.</p>	<p>Сбор от думи, с които ся изрича едно съждение, казва ся предложение или слово. стр. 71</p>	<p><i>Стоян е болен.</i> N cop A</p>
<p>Икономов, 1875: Тодор Икономов. Ръководство за словосъчинение на българският език. Пловдив, 1875.</p>	<p>Когато нашата реч изказва само една мисъл, сир. мисъл за едно нещо, за една работа, тогава тя са казва предложение. стр. 5</p>	<p><i>Българина не знае да лъсти.</i> N Neg Vf да Vf <i>Българските училища не са добре наредени.</i> NP Neg cop AP</p>

Внимателният прочит на дефиницията за изречение във всяка отделна възрожденска граматика тук оформя хронология, която може да се представи като свързана с развитието на определени школи и направления в Западна Европа и Русия и влиянието им върху българските граматичници, ако на аспекта за влиянието се придаде важност. Формалният запис представлява успореден запис на синтактичната фактология и помага добре да се открие фактът, че зад различния характер на дефинициите стои една-единствена изреченска структура в примерите за изречение: подлог – копула – предикатив, разчетено с днешните термини (*Орелът е птица*, **N cop N/Бог е праведен**, **N cop A**). Иначе казано, едно и също синтактично явление – копулативното изречение, получава различни и многообразни дефиниции – на пръв поглед към логическо (силогистично) направление. Въпросът е да отнесем ли и Сава Радулов, с неговия вербоцентричен синтактичен модел на изречението: подлог – *verbum finitum* (*Рибите плуват NV*), към същото направление, чието друго име е „логическа граматическа парадигма“, и съществува ли по-широк мащаб, в който могат да се получат по-верни интерпретации.¹¹ Нашият отговор се съдържа в наблюденията и аналитичните процедури в друго изследване, фокусирано върху дефинирането на изречението в корпус от 65 български граматичници от Неофит Рилски до днес.

„Българска граматика“ на Неофит Рилски – мост между старото граматико-филологическо предание и преродения български език

Грамматиката на Неофит Рилски е същинското поле, в което се срещат филогенетичният аспект на възрожденския филологизъм и практическата селекция (така ще назоваваме контролираното генериране на съдържание) в хода на граматическото описание. Терминът *словенски език* тук има две разновидности – едната употреба отпраща към Кирило-Методиевата епоха, а другата – към предходното съвремие. Като първи български „граматикописец“ Неофит Рилски познава „нуждата от“, но и има визията за „една обща граматика за сичката Болгаріа“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 3). Той мечтае „... да се преведат доволни книги потребни на матерният нашъ языкъ, чрез които може да се распространи учението въ сичкото наше отечество“ (цит. съч.: 2), и подканя към осъзнаване на Новия век, към отваряне на очи за знанието, към събуждането от „долговременный сонъ на невежество то“ (пак там: 1). Той е готов да води не само учениците си в училище, но и българите от „сичката Болгаріа“ по избрания път на революция в ума, за да може да „се распространи учението“, започнало да се разпространява вече при народите на новоформиращите се общества, напускащи феодалните векове и пристъпващи към националното

¹¹ За историографията на езика същите граматичници се разделят на кодификатори и последователи и имат еднакво важна роля в книжовноезиковия процес. Всички граматичници същевременно са школки, част от корпуса на учебникарската литература.

си осъзнаване: „както другите народи и българите да се научат на „писан език, различен от простонародния“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 12). Рецептата на пръв поглед е проста: за да стане езикът им „един самостоятелен и исправен език“, те трябва „да исправят езика си с граматика“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 13) както това вече са го сторили гърците, русите, сърбите: „... исправен език ... както що е простогреческио, Рускио, Србскио... каквото що направиха и власите в нашите времена“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 12). Най-важната цел на изправлението е не подражаването на народите, а да се разполага с ключа към знанието: „... и преведоха сичките науки на него ... и учат и предават сичко, що е потребно за обществения живот човечески во своите училища“ (цит. съч.: 13). За да стане и българският език самостоятелен и „исправен“, обикновеният („простолюдният“) език трябва да се очисти от „толко развращения“. Затова Неофит Рилски пише своя граматика, но и теоретичен граматико-филологически трактат към нея – „Филологическото предуведомление“. Стъпките са ясни: „... Воистину ако начнем от тука на тамъ да отбягаме от простолюдниятъ и подлыатъ языкъ, и держиме се колкото е възможно до майката му Славенскіатъ, скоро с божія помощ ще видиме некой успехъ и исправленіе на языко ни“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 14). В основата на граматиката стои сравнението между „простото обикновение“¹² на българския език в неговите варианти, от една страна, и черковнославянския граматически строй със синтетичното си естество. Освен множеството сравнения на български думи от различните краища на езиковото землище¹³ една с друга или с гръцки и турски думи интерес представляват посочените от Неофит Рилски позовавания на Йоан Екзарх Български, които също изпъстрят предуведомлението, но и присъстват *in situ* в граматическите раздели за обясняване на по-трудните случаи, в различен контекст от споменаването на словенския (черковнославянския) като „майката му“ (цит. съч.: 14). В граматиката на Неофит Рилски присъства „прамодел“, защото има четивни следи, че е разполагал с филологическа настолна книга, в която са били на разположение стратегическите запаси от граматически примери и доказателства за българската езикова старина: „... (г)Зри о томъ и въ Иоанна Ексахра Болгарскомъ, на стран. 68. Понеже въ тая Грамматика се приводатъ примери и доказателства отъ Иоанна Екзарха Болгарскаго, за старыатъ Славенски языкъ, потребно е и да знае всякій каква е тая книга, и кой е той Иоаннъ защо то се не нахожда секаде. Она се надписува тако: **ЮАННЪ**

¹² Вж. препратки към „Естествословие на славянскій языкъ“ от Павел Венгеллъцъ, архимандрит Светогеооргиевский, 1811, Будимъ, споменат на стр. 16. Образецът е споменат заради простотата на правилата „... убо бы, и проста немецка баба книги писати могла“.

¹³ За да покаже „колко са испорчени речите и въ произношеніето, и в окончаниата, и въ оксиите, което нема въ никой языкъ“ ... и че „това не е богатство, а развращение на языкатъ“, напр: *боб и бакла... тате и баба... секира и брадва... трапеза и софра... чувам и вардим, и пазим... говорим и хортувам* (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 8–10).

ЕКСАРХЪ БОЛГАРСКИЙ – исследование объясняющее историю Словенского языка и литературы IX и X (то есть девятого и десятого) столетий написано Константином Калайдовичем¹⁴ – Москва. Печатана въ 1824 году“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 21). За началото на българската граматическа традиция е важна и връзката, която Неофит Рилски прави – не само в своето просветлено езиково съзнание, но и за своите читатели, между старобългарския език и днешния език на своята граматика. Познавайки се на цитираното изследване на Калайдович, той вмъква кратък портрет на старобългарския книжовник: „Иоаннъ Экзархъ ... биль е современникъ святымъ Кириллу и Методию учителямъ Славенскимъ, които са първи изнашли и сочинили Славенските писмена и превели най-напредъ много церковны книги на Славенскіятъ языкъ“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 21). Следва цитат от самия текст на Калайдович: „Защото говори тако: „Знаменитый преемникъ славы образователя книжнаго языка словенскаго, былъ Иоаннъ пресвитеръ (какъ онъ самъ себя называетъ) и Эксархъ болгарский отважному победителю грековъ, болгарскому князю Симеону“. Той е (продължава Неофит Рилски, бел. авт.) ... превель богословію святаго Иоанна Дамаскина и шестодневникъ святаго Василия великаго, и други книги на Славенскій языкъ. Тая книга ... весма е любопитна и достопамятна, защото секой любопитенъ гледа въ нея многи и различни древности като през некое огледало, и види каковъ е былъ Славенскій языкъ въ самото свое начало когато е начал да се вообразува“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 22). Така още първата новобългарска граматика остава свързана с дълбокия корен на българския език и култура и със съзнанието за цивилизационната и ценностната тежест на граматико-филологическото знание. Макар че пряко не се споменава преводът на „Осемте части на речта“ на Йоан Дамаскин, Неофит Рилски е знаел чрез Калайдович за това (от днешна гледна точка предполагаемо) преводно дело на Йоан Экзарх като първо граматическо съчинение от старобългарския период, което пък е в центъра на граматическия урок за народите на

¹⁴ Самият Калайдович с „количеството нови данни“ (изразът е на Ягич/Yagich 1910: 167) в трудовете си успява да издигне тогавашната славистика на най-високото възможно равнище, до степен, че учудва дори „бащите на славянската филология“ – Йозеф Добровски, по-късно Ватрослав Ягич, в момента, когато сведенията за най-древните паметници на смятания тогава за „черковнославянски“ език не са така добре познати и се разкриват неговите корени в старобългарския (южнославянски) период. Както посочва Х. Трендафилов, „Значение труда К. Ф. Калайдовича можно обобщить в нескольких планах. Он дает развернутое представление о роли Иоанна Экзарха в становлении и развитии старославянских литератур. В книге напечатаны отрывки из главных переводных и оригинальных (вернее, компилятивных) трудов староболгарского книжника – перевод „Богословия“ Иоанна Дамаскина („Небес“), „Шестоднева“ и „Слова и Вознесение“. Целиком были опубликованы и несколько других, более или менее связанных с именем Иоанна Экзарха: Предисловие (Пролог) Экзарха к его переводу „Богословия“, „Грамматика“ *Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна Экзарха („восьми частей слова“)* и „О письменах“ Черноризца Храбра (Трендафилов/Trendafilov 1996: 158–159, курсивът е на автора).

цялата Slavia Orhtodoxa и представлява самата тънка нишка на граматическата традиция, видна при черковнославянските граматикописци и доведена отново на „родна почва“ през първата четвърт на XIX в. Това не отрича обаче стабилизирания черковнославянски граматически модел, по който е организирано граматическото описание. Паралелите с граматиките на Мелетий Смотрицки и на Аврам Мразович са добре описани от историографска гледна точка от Боян Вълчев, както и цялостната ерудиция и начетеност на Неофит Рилски, видни от текста на „Болгарска граматика“ (вж. също и преглед на литературата върху граматиката във Вълчев/Valchev 2008). Синтаксисът е все още „черна дупка“¹⁵ в българската синтактична традиция.

Защо Неофит Рилски не залага експлицитен синтаксис в граматиката си? Във финалната част на Филологическото предуведомление отговорът е даден от самия него: „За исты те две причины оставихъ и сочиненіето (конечната частъ граматическа, Синтаксисъ) понеже настоящата граматика не обещава совершенна граматика, но токмо единъ опытъ на болгарска та граматика. А ако приіме добръ успехъ, може втори путь и да се дополни и поправи“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 69). Причините ще цитираме директно от текста на предуведомлението: „... първо, защото настоящее мое состояніе не допускава ми да се простирамъ помного, а второ, защото взаимноучителното ученіе предиде предъ граматиката“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 68). По-нататък се споменават децата школарчета – т.нар. „новоначалните“, които според Неофит Рилски получават нужното от този формат на граматиката: „... за писмената, и за разделеніето имъ, и за просодіата (гласоудареніето), и за други потребни що се касаятъ до тая часть граматическа“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 69). Това същевременно означава, че синтаксисът е възприеман като знание за горните класове. Методологически най-надеждният начин това да се разбере е чрез разчитане на учебния план като „образователно гнездо“ на граматиката.

При внимателен прочит имплицитен синтаксис се открива в учебната програма на Неофит Рилски. Някои от взаимноучителните таблици съдържат изреченски материал¹⁶. Таблица 31 „Употребленіето на предлозите отделно и совокупно“ съдържа списък от 15 предлога и примери за тяхната свързаност „отделно“ със съществителни имена, местоимения и наречия. Например: **р N**: *отъ бога, изъ църква, въ дворатъ, съ слепихъ, надъ облаците, (о-об), подъ мышката, предъ очи те ми, при река та, ко-къ ко Господу, къ Богу, за тебе;*¹⁷ **р Pron**:

¹⁵ Метафората „черна дупка“ принадлежи на белгийските учени П. Суигърс и А. Уотърс, които установяват отсъствие на синтактичен компонент в античните граматики на гръцкия и на латинския език (Суигърс, Уотърс 2003: P. Swiggers, A. Wouters (eds.), *Syntax in Antiquity. Orbis Supplementa*, Peeters Publishers 2003: Vol. 23, Leuven.)

¹⁶ Таблиците цитираме по изданието: Neofit Rilski. *Bolgarska grammatika 1835. Tablici 1848*. Herausgegeben von Reinhold Olesch. Bohlau. Slavistische forschungen, band 41. 1989. Bohlau verlag Koln Wien.

¹⁷ Същите предлози са възприети и като представки, като вторият ред примери са за „совокупно“ свързване, всъщност префигурани с тях глаголи: умолихъ, отлагъмъ и пр.

у тебе, по тебе, за тебе; **p Adv**: на горе, до тука. Таблица 33 „Существителни съ прилични те имъ прилагателни имена“ съдържа примери за атрибутивни съчетания тип **AN**: *селскіи животъ, мала Азіа, премудрій Соломонъ...*, както и инвертирани варианти **NA**: *сила ироническая, мать искренная, учитель искусный...* Таблица 35 „Существителни с прилагателни и съ други существителни и прилагателни в родителен Славенскіи падежъ“ дава примери за двойка съществителни и управление на имената, например: **NNGen**: *движение воздуха, творецъ мира, пареніе орла...* Таблицы 36 и 37 „Существителни и прилагателни имена съ существителныагъ глагол“ съдържа всяка по 32 примера за копулативен тип изречения, като преобладават примерите тип **NDet cop A**: *Богъ е всесиленъ, Небо то е пространно, море то е дълбоко...* Съществителното в прикопулна позиция е едно-единствено изключение сред всичките 64 примера: **NDet cop N**: *вълко е грабителъ*. Последователно във всички примери присъства инкорпорирана върху подложното име членна морфема.

Откритите в хода на проучването ръкописни версии на граматически компонент „Словосъчинение“, както и научните дискусии по темата за ръкописните добавки към Неофитовата „Българска граматика“ позволяват да заключим, че в училищата по това време синтактични раздели са били съставяни, съчинявани и преписвани първоначално от най-близките учители-ученици на Неофит Рилски в училищата в Габрово и в Копривщица и са залагани в обучението на долните класове, без да се претендира, че те са споменатата „конечна част“ на граматиката, която е предвиждана за по-напредналите ученици, изучили вече морфологията („технология“) по заложения модел на осемте части на речта. Съпоставянето на ръкописните словосъчинения по обхват и съдържание изисква фино прецизиране, което е предмет на по-нататъшни проучвания. Сред откритите ръкописни съчинения на Пулеков е: „Кратко сочиненіе за малолетни те деца български. Собрано и сочинено отъ Христо Вулковича, учителя Коприщенскаго“ (Пулеков/Pulekov 1838: ДМК № 324 рѣк., л. 87). Ръкописът съдържа 18 двойни страници (общо 36), структуриран е в девет глави, от които първата (Глава Первая) е обща „За ради сочиненіето“, а останалите осем следват модела на Аврам Мразович (падежна граматика) с адаптации в озаглавяването, термините и обясненията. Глава втора е назована „За ради изъ перво и изъ трето“ и е посветена на партниращите имена около глагола в изречението – „из перво“ е името или местоимението в именителен падеж, „из трето“ – име в родителен или дателен падеж. Третата глава (Глава Третія) „Заради сочиненіето на местоимение то“ въвежда описание на падежните форми на някои местоимения, на притежателните и възвратно-притежателните клитики. Четвърта глава „За ради сочиненіе то на-глаголатъ“ дава накратко описание на „существителныагъ глагол есмь“, а после, както при Мразович – падежните рекции на класове глаголи според значението им. Пета глава „Заради сочиненіето на-причастіето“ обяснява защо причастията „зимат падежите на глаголите“, застъпени са и деепричастията. Шестата, седмата, осмата и деветата глава са посветени на неизменяемите части: наречията, предлозите, съюзите и междуметията. Ръкописът завършва

с акроним ХРИСТО, който представлява благодарствена молитва и посвещение на учителя Неофит Рилски.¹⁸ Проучванията в бъдеще биха могли да установят кое точно в Пулековия синтаксис е „собрано“, както и кой е източникът, и непременно – кое е оригинално „сочинено“ в неговото „Словосочинение“. За целта се успоредяват формалните записи в структурографията на предполагаемия източник и текста на Пулеков, което тук няма да разискваме.

* * *

Интересно би било да разберем дали Неофит Рилски е подобрил версията на своята системна първа българска граматика след първата година на нейното преподаване в първото новобългарско училище в Габрово¹⁹, особено след критичните отзиви и оценки на Васил Априлов и на Юрий Венелин (цит. съч.), които като цяло одобряват труда на Неофит Рилски като „достойн всякого почитания и похвали“, но намират и някои непълноти и недостатъци. Отговорът е положителен, тъй като в архива му се пази „Допълнение към българской Граммат. изданной Н. П. П. Р. 183“.²⁰ Според неговите проучватели „Ръкописът е разделен на части, озаглавени „За азбуката и за граматиката вообщо“, „За разделението на буквите“ и т.н. За нашето изследване интерес представлява опитът на Неофит Рилски да дефинира граматиката като наука, да разграничи нейните дялове,

¹⁸ Х ристе Боже, долженствую славу возсылати.

Р азумъ подавшу рабу твоему сіа докончати.

И сполни ми сердце премудрости духомъ твоимъ святымъ.

С пасителю быти и много соотечественники моимъ.

Т ишину же даждь моему учителю.

О тцу Неофиту болгарску новопросветителю.

¹⁹ Открито на 2 януари 1835 г. Тиражът на граматиката (вероятно ок. 1000) със заложената взаимоучителна метода допринася за достъпа ѝ до всички български взаимоучителни училища, като има данни, че за около десет години е изчерпан (Петкова/Petkova <http://www.libsu.uni-sofia.bg/slavica/bolg_gram_petkova.html>).

²⁰ Вж. повече в статията на Лиляна Петкова „За ръкописното допълнение на „Българска граматика“ от Неофит Рилски“ <http://www.libsu.uni-sofia.bg/slavica/bolg_gram_petkova.html>. Разглеждайки публикациите върху ръкописните добавки в проучването си, Л. Петкова ни убеждава, че „... Два екземпляра на Университетската библиотека подкрепят предположението на Вл. Балчев, че Неофит Рилски е написал допълнението в Габрово, където е учителствал до май 1837 г. Следващите две учебни години той е учител в Копривщица. Калист Луков е ученик на Неофит в Габрово, а след това и една година в Копривщица. Той е най-интелигентният и способен Неофитов ученик и негов любимец. Неслучайно тъкмо него учителят изпраща в началото на 1839 г. с препоръчително писмо в Габрово, за да продължи делото му“ (цит. съч. по електронния източник). Масова практика е по това време по-големите ученици да преписват учебен материал. Най-вероятно те са преписвали добавката и са я добавяли към печатната версия на граматиката, за да обогати уроците.

както и да даде сред другите дефиниции и дефиниция за изречение (Петкова/Petkova <http://www.libsu.uni-sofia.bg/slavica/bolg_gram_petkova.html>).²¹

Познавайки корените на българския език, черковнославянската граматическа традиция и живия народен език, познавайки и повечето новобългарски книги, отпечатани преди „Българска граматика“, цитирани навсякъде в граматиката, Неофит Рилски демонстрира като първи „граматикописец“ любовта си към българския език. Познавайки любовта пък, той е свободен като вятъра и оставя предпочитанията на говорещия да идват и да си отиват и ги приема с кураж, защото езикът на един народ винаги има право: „Воленъ е обаче секой да употребява което обыча, токмо да се утвърждава на некои правила и основания“ (Неофит Рилски/Neofit Rilski 1835: 181). Пътят на естествената селекция е открит. Синтактичният компонент остава скрит в живата реч и все още „невидим“ за системно описание.

* * *

В нашето изследване търсенето на филологическата или образователната значимост на граматиките невинаги отвежда до значим синтактичен компонент.

През този период почти едновременно с граматиката на Неофит Рилски в печатницата в Крагуевац е отпечатан енциклопедичният учебник в шест части „Славянобългарское детоводство“ на Неофит Хилендарски (Бозвели) и Емануил Васкидович, с компилативен характер, превод от гръцки книги. Третата част е граматика – „Руководство на Славенобългарская граматика“, а една от частите на граматиката е синтаксис – „За сочинението“ (49–52), но по съдържание няма синтактичен елемент.²² Краткият раздел започва с разяснение на предмета на синтаксиса: „Словосочинението е третата част на граматиката, която научава всякакви речы въ осемь тяхъ часты на словото заключенный ти. Съ известень чинъ да сочинява и скусно да располага, и съ него скътаго разума, ясно да открыва, и да распознава“ (цит. съч.: 49). Разяснението е напълно идентично с дефиницията на Мелетий Смотрицки, затова тук за сравнение привеждаме и нея: „*Синтаксис есть третья часть грамматики славенски сочинение нарицаемая, яже речения к осми слова частем возносимая, известным некоим чином учит сочиняти и тем сокровен их открывати*“²³. Следват кратки данни за съгласуването на имената и

²¹ Интерес представлява и следващата част на допълнението, озаглавена „За технологията“ като термин за морфологията.

²² Тук цитираме от електронен източник <http://digilib.nalis.bg/>

²³ Тук цитираме Мелетий Смотрицки 1619: Мелетий Смотрицкий. Грамматика славянська. 1619 по дигитализирано копие на факсимилното издание на В. В. Нимчук от 1979 г., достъпно на адрес: <<http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>>. В каталога на Зографската електронна научноизследователска библиотека към Софийския университет са налични три екземпляра: Църковнославянска граматика на Мелетий Смотрицки от края на VIII в., Зогр. 279 (принадлежала на Мелетий Зографски), Църковнославянска граматика на Мелетий Смотрицки от края на VIII в., Зогр. 249 (според описанието на приписката „през 1846 г. ръкописът е бил готвен за издаване в Одеса. Запазени са и печатите на цензурата в Одеса и на Зографския манастир“), Църковнославянска граматика на Мелетий Смотрицки от 1853, Зогр. 120.

рекцията на глаголите в частите: за частиците (в примерите се разпознават показателните местоимения), за имената, за числителните, за местоименията, за глагола, а после – за наречията, предлозите и съюзите. Не са разделени на изменяеми и неизменяеми.

Богоровата „Първичка българска граматика“ – млади кълнове на науката за изречението и първото „криво огледало“ на българския синтаксис

В граматикографски план граматиката следва традицията на осмочастието. Граматическите раздели са: за съществително име, за прилогът (члена), за прилагателното име, за местоимето, за глаголът, за наречието, за предлогът, за свързката (съюза), за средоречта (междуметието). Страна Първа не е назована терминологично, вместо това е изяснен предметът на граматиката: „Българската граматика ни учи да говоримъ и да пишемъ уредно Български“ (Богоров/Vogorov 1844: 3). Страна Втора е назована „Управа“ (Богоров/Vogorov 1844: 95–100). На тези пет страници е посято семето на синтактичната традиция и вече можем да различим:

- дефиниция на предмета на синтаксиса: „Управа са нарича в граматиката редътъ, на когото гуждамы думыте, за да изявявамы свършено разумътъ си, кога говоримъ или пишемъ“ (Богоров/Vogorov 1844: 95);
- дефиниция на изречението: „Съдбата, която са изявява съ думи, вика са предложение“ (Богоров/Vogorov 1844: 95);
- представа за базовия строеж на изречението: „Предложението е отъ три къса: отъ подлежаще, сказуемо²⁴ и свързване“ (Богоров/Vogorov 1844: 95);
- дефиниции за главните части на изречението: подлежащето – „нешо, за което се говори в изречението“, сказуемото – „каквината, която се придава на подлежащето“, свързване – „думата, с която са известява свързваніето между подлежащето и сказуемото“ (Богоров/Vogorov 1844: 96);
- опит за елементарно разделяне по вид: подлежащето и сказуемото са прости и сложни;
- очертаване на съгласувателни механизми.

Опирайки се на граматикографско описание на раздела за синтаксис в граматиката на Аврам Мразович, което тук за краткост няма да бъде представено, допускаме, че именно преподаването на падежни отношения при имената (и преподаването на глаголното управление) в черковнославянската граматика са наложили и сред нашите „граматикописци“ задаването на въпроси за откриване на падеж и за спазване на правилата за падежна употреба.²⁵ Този модел може да

²⁴ Съответства на днешното предикатив в прикопулна позиция.

²⁵ Богоров посочва в своя „Книжовен предговор“, че се е придържал към „Копитаровата Глаголита“, също устроена на падежен принцип. Йерней (Ерней, Вартоломей) Бартол Копитар е словенски славист, сред „бащите на славянската филология“. Kopitar, Bartholomaeus *Glagolita Clozianus, i. e. Codicis Glagolitici inter suos facile antiquissimi*. Vindobonae, 1836.

е бил доста продуктивен за следване в „новите езици“ с падежи: руски, сръбски, словенски и пр., но не и в език „с печат на прераждането“ (по думите на Юрий Венелин), в който падежите чезнат, както е българският. В раздела „Управление на думите“ Иван Богоров си е послужил със същия „въпросителен“ похват. Изреченските съставки са разпределени по падежи, като е въведена отделна номерация независимо от параграфите (те са 67–75) в строежа на текста:

1. Именителный падежъ
2. Звателный падежъ
3. Винителный падежъ
4. Дателный падежъ
5. Родителный падежъ (Богоров/Bogorov 1844: 97–100).

В първата част същата проблематика е въведена в параграф 26. „В българският езикъ са петъ падежа. Те са познаватъ по различни питания:

1. **Именителень**, с когото именуваме нещо или *отговаряме на питаніе: кой? какво?*
2. **Родителень**, съ когото казвамы чіе бива нещото, или *отговарямы на питание: на кого? чий? чия? чие?*
3. **Дателень**, съ когото давамы, или *отговорямы на питание: кому? на кому?*
4. **Винителень**, съ когото *отговарямы на питание: кого? де? откъде?*
5. **Звателень**, съ когото зовемъ някого“ (Богоров/Bogorov 1844:11, активацията на шрифта моя, авт.).

Проблемът е, че въвеждайки въпросите като синтактичен инструмент за анализ на имената в изречението, те изглеждат различно от морфологичната част, но това е малкият проблем. По-големият е, че Богоров дава безпадежни изреченски примери от живия народен език, а въпросите остават „падежни“, напр. **ВП**: *слънцето осветлява (кого? какво?) земята (NNom Vtr NNom)*; *Те отидоха (де?) на градъ (NNomVintr NNom)*; **ДП**: *Аз давамъ книгата (кому?) на сестра си (NNomVtrNNom p NPNom)*; **РП**: *ступанинътъ (на кого?) на домътъ (NNom p NNom)*, *главата (чия?) на човекътъ (NNom p NNom)*, *къщата (чия?) на Стоана (NNom p NAcc/Gen)*.²⁶ А най-големият проблем е, че тази практика се оказва неизкоренима и до днес. Тя става предвестник на многочис-

²⁶ Единственият „падежен“ пример е изключение в това описание, но е доказано, че родително-винителните форми при имената за лица от м.р. все още се пазят в българския език по това време, подкрепени вероятно от фолклорната песенна и приказна традиция. Този инцидент с въвеждането на въпросите в синтактичната практика не е единичен случай в хода на граматическото знание. В изследването на М. Славова откриваме по повод на диатезата следния коментар на белгийския изследовател Лало: „Тази „удобна, ако не и мързелива дефиниция“ (Лало 1989: 166) е създала много главоболия както на византийските комментатори, така и на съвременните изследователи“ (Славова/Slavova 2019: 88). Ако перифразираме, в нашия случай става въпрос за удобна, ако не мързелива процедура на синтактичния анализ, която и до днес създава главоболия на учителите по български език и на техните ученици.

лените „схоластични параграфи“ (Балан/Balan 1886–1887: 506), които по-късно Ал. Теодоров-Балан критикува, обглеждайки учебния план по български език и синтактичния раздел в учебниците в статията си „Неуспехът по български език в нашите училища“ (Балан/Balan 1886–1887: 500–523). Наблюдавайки пряко в практиката по-невинните и „най-чудовищните грешки против синтаксиса на езика“, Балан обръща внимание, че нашите автори на граматика три десетилетия по-късно не успяват да открият „нищо специфично свое“, а описват „общите неща, които се срещат токо-речи във всички езици, общите синтактични явления...“ ... и оттам идва още една причина за неуспеха на „цялото синтактично обучение на българските школари“ (Балан/Balan 1886–1887: 521). Тази тенденция, за жалост, започва от първата българска граматика, в която се съдържа синтактичен раздел.

„Граматика-та е една във сички-те языцы“(?). Зараждане на граматическата критика

Това, което ще наречем „плюрализъм“ на мненията, би могло да се приеме за обикновено „разноречие“. Ще завършим с преглед на няколко случая на граматическа критика не за да отговорим на въпроса дали „надлежната критика“ е фактор в съставянето на граматически описания в разглеждания период, а за да установим обхвата на селекцията и чувствителността към преноса на модели „от-вън“ и към изходния езиков материал в граматиките. Темата за моделите позволява самостоятелен прочит на българската синтактична традиция през призмата на „свое“ и „чуждо“, което заслужава отделено проучване.

Отзив за „Основа за българска граматика“ на Йоаким Груев (1858) прави В. Ц. Колибарски на страниците на „Цариградски вестник“, но по същество за граматиката се казва малко, а повече – за личността на Й. Груев: „Но всичкото е туй, че Господство му иска да каже, или по-добре да река, иска да се похвали, как е той първи българский автор, граматический основател, наредител, предводител“ (Колибарски/Kolibarski 1859: 3). Дефицитите в граматиката, за които е критикуван нейният автор, са условното наклонение и правописът „совсем по произвол направил правописанието“ (пак там). Й. Груев отговаря в следващ брой, че не смята за нужно да се поставя условно наклонение, което в българския език „няма особени окончания“, а принципът на правописа е етимологичен (Груев/Gruev 1859: 2–3). За нашето изследване интерес представлява следното мнение на автора по отношение на модела за граматика: „Ако требуваше да ся водим по Грамматикы-ты на чюжды языцы, та да внесем в граматика-та си и всичко, что-то не е свойственно на языка ни, а само по проста причина, че го има по граматикы-ты на чюжды языки“ (Груев/Gruev 1859: 2–3).²⁷ По отношение на нормотворчеството Й. Груев застава на „от-

²⁷ Въпреки това в ново проучване на М. Куршумова са открити ярки паралели в синтактичния раздел с руската граматика на Ал. Востоков от 1831 (Куршумова 2019: 5–13). Но тези паралели могат и да са подвеждащи, докато не се осветли формирането на филологическата мисъл през Възраждането, както е в по-новите изследвания по

бранителни“ позиции: „И през ума ми не е минало някога да пожелаая да ся покажа като Писател или законодател за языка ни“ (цит. съч.: 3). А в потвърждение на нагласите към плурализъм можем да приведем следното самопризнание: „Никога не съм помислил да ся припра, че мнение-то ми е право и че така трябва да бъде, а не друго яче“ (Груев/Gruev 1859: 3).

Дебат се развива около „Граматика или буквеница словенска“ на Христо-дул Сичан-Николов (1858) на страниците на „Български книжици“. Пръв Гаврил Кръстевич прави отзив за граматиката, описва я като строеж и съдържание, прави критични бележки за глаголи, които вече не се употребяват в българския език, тълкува различно някои части на речта, защитава етимологичния правопис и пр. (Кръстевич/Krastevich 1859: 43). След Г. Кръстевич отзив прави Т. Бурмов. Избирателно тук ще цитираме следния фрагмент: „... освен някои малки изключения, един превод на франц. Граматика от Ноеля и Шапсала²⁸, превод на много места неправилен, не точен и не ясен. Тя свидетелствува, че съставител-тъ ѝ не само не познава надлежно франц. и Славянс. язык, но и не изучил и Българский-тъ в неговите по-главни и основни правила“ (Бурмов/Burmov 1859: 228). Изостреното сетиво на критика изисква граматика, в която има съобразяване с особеностите на българския език и няма сляпо подражание на „извора“: „да е съставена по духът и геният на Славянския езикъ и приспособлена към развитие-то на Българскийтъ“ (Бурмов/Burmov 1859: 228). Отговорът на Сичан-Николов не закъснява. Той не приема критиките на Бурмов по отношение на заемането на чужди модели. Ето защо: „Граматика-та е една въ сички-те языцы, истите части слова има ако ще бы и циганска, само секий языкъ си има особни свойства и окончания, които различават от общата Граматика“²⁹ (Сичан-Николов/Sichan-Nikolov 1859: 318). Бурмов дава отговор на отговора, в който изяснява, че граматиките са учебници за учениците и че критикът трябва безпристрастно да посочва на учителите достойнствата или недостатъците им: „Во име-то на общонародна полза да ся покажат и нему и на всичкият народ, чи книга-та му не приближава къ целта, но удалява, чи на място полза, тя може да принесе вреда, защо-то не е праведно той да пичели пари, а цял народ да тръпи повреда“ (Бурмов/Burmov 1859: 396).

Отзив за „Кратка славенска граматика“ на архимандрит Партений Зографски (1859) публикува Г. Кръстевич. Разгледани са структурата, съдържанието и

темата, които „се опират на спецификата на европейската граматическа традиция“ и установяват, че „Тази традиция чак до Новото време се състои в предаване и коментиране на античното граматическо наследство, а след това – в неговото адаптиране и надграждане с оглед на описанието и осмислянето на „новите“ езици“ (Славова/Slavova 2019: 86). В студията „Синтактичната структура на българския език – свидетелство за неговото единство“ в сборника „Българите, книжовността, езикът XIX–XX век“ Калина Викторова категорично отхвърля твърдението в науката, че българските възрожденски книжовници са повлияни от чужди книжовни езици при изграждането на новобългарските синтактични модели (Викторова/Viktorova 2008: 90–91).

²⁸ Вж. Ноел, Шапсал 1830: Noël, Fr., Chapsal, Ch. P. Nouvelle grammaire française sur un plan très méthodique. Paris, 1830.

²⁹ Приликата с Чомскианската идея за универсална граматика е удивителна.

предназначението (за „първоначални училища и ученици, но не и за усъвършителни“), като краткостта е предимство, оценено положително, както и липсата на „теоретическо обяснение в правилата“ (Кръстевич/Krastevich 1859: 439).

Отзив за „Кратка и методическа българска граматика“ от Георги Миркович (1860) дава анонимен рецензент, който също открива четивни следи от граматиката на Ноел и Шапсал. Темата вече е повдигана – чуждите образци не бива да се използват безкритично, а трябва да са съобразени със самобитните черти на българския език (Анонимен/Anonimen 1860: 224). Друг анонимен рецензент (възможно е да е същият) разглежда граматиката на страниците на в. „България“, като одобрява изключването на падежите при имената, одобрява „нарежданието на глаголите“ и яснотата и точността на правилата: „Ако малко надникнимъ въ свойството на езикат си, ще видимъ, че въ него падежи не съществуватъ – настрана от измененията на членовети, които са разноокончателни...“. Сред всички излезли до този момент граматика тази получава най-положителния отзив: „Това преимущество (яснотата и точността на определенията, бел. авт.) дава една горностъ на тая граматика, горностъ, която никое отъ досегашните ни граматики не е достигнала“. Тази линия е особено важна за нашето изследване, защото точно тя подпомага и учителите, и учениците да не се „лутат в мъглата на смътното познание“, в която българската граматика своеволно се преплита с граматиката на близки и далечни езици: „... чрез определенията на Г. Миркович предметътъ ся показва от сичките си страни, сношения и разлики“ (Анонимен/Anonimen 1860: 300).

Отзив за граматиката „Грамматика за новобългарския език“ на Иван Момчилов (1868) публикува Никола Първанов на страниците на в. „Македония“. Главните вълнения на Първанов са около ортографията и принципите ѝ „за един езикъ са нуждни толко букви, колкото има тоз езикъ звукове и гласове“ (Първанов/Pargvanov 1868: 2). Тъй като в същото списание Първанов публикува отзив и за Груевата „Основа за българска граматика“, той настоява да даде и сравнителна оценка в полза на Момчиловата граматика: „... тя сруши практичната безосновностъ и изложи теоретична основностъ“ (Първанов/Pargvanov 1870: 3).

Остра критика получава „Начална българска граматика“ на Тодор Шишков (1872) на страниците на в. „Турция“ от анонимен автор, който не одобрява петте падежа при имената: „От речъ дърво Т. Шишков **направиль петъ падежа**; ето ги: **И. дърво, Р. на дърво, Д. на дърво, В. дърво, З. дърво**“. Това е според критика, което изправя учителите пред абсурдите на чуждите образци, осъдени остро по следния начин: „Според нас едно такова склонение имена за даскалите е губивреме, а за ученици-те – дрънкан е жарулекъ³⁰ в празень лажичнакъ“ (Анонимен/Anonimen 1873: 3).

Неодобрителен е и отзивът за „Учебник по българский язык“ на Сава Радулов (1863), който представлява превод и преработка на руския учебник на К. Говоров.

³⁰ *джурулек* – дървена бъркалка с кръстачка на края (<http://www.vidin-online.com/sela-kula/rechnik-na-dialetniya-govor-na-naselenieto-na-grad-kula>);

лажичнакъ – лъжичник

Автор на краткия отзив е Любен Каравелов на страниците на в. „Свобода“. Каравелов е изцяло против чуждите граматически образци и побългаряването на граматически и художествени съчинения: „Един побългарява чуждите съчинения, за други пише история на българският език по образецът на руския език: кажете после това, че ние не сме чудни!“ (Каравелов/Karavelov 1871: 14).

Остра реакция поражда „Граматика по македонското наречие“ от В. Мачуковски (1872). П. Иванов реагира във в. „Право“ (Иванов/Ivanov 1872: 3), а Любен Каравелов – във в. „Свобода“ (Каравелов/Karavelov 1872: 3). В гневната статия на П. Иванов горещата точка е консолидацията: „Сами ставами причина да се разкъсваме и раздробяваме; сами сеем плевели в полето на нашата книжевност, кои скъпо ще костват“. Фактите за новите езици, които вече имат граматика с наддиалектен характер, са подчертани с патос: „От кои народи зехте пример да правите провинциална граматика. Нима русите имат граматика и за велико-русите и малорусите. Нима сърбите имат граматика особена за сърбите в Сърбия и особена за сърбите в Босна? Не дейте мисли, че български език в Македония ѝе нещо особено от онзи в Тракия и България“. Споменавайки като образци създадените вече български граматика – Груевата, Момчиловата, Войниковата и др., авторът на отзива препоръчва на автора на граматиката: „... направете по-добра, но не на македонско, шопско или балканско наречие, а на едно, което да не ѝе ни едно от речените, но посред – направете граматика на българско наречие, приспособена на сички провинциализми, ако е възможно“. Споменатият модел на граматика „посред“ може да се приеме като намек за *историческа граматика* на българския език. Каравелов пък препоръчва: „Г. Мачуковски би много по-добре направил, ако би написал *сравнителна граматика* на българските наречия и което наречие се окаже по-правилно, то и да се приеме за литературен език“ (Каравелов/Karavelov 1872: 112, курсивът мой, авт.).

Пътят на граматическото знание минава и през дебата за граматиките, свидетелство за зараждащата се граматическа критика. Полемиките доказват, че самото научно знание за езика се възприема като консолидиращ елемент с проекция далеч напред във времето. Изгражда се нова култура на обсъждане, в центъра на което е граматико-филологическото знание. Синтактичният елемент на граматическото знание остава все още в периферията на една граматическа материя, която по общи наблюдения е основно графофонетична и морфологична.

* * *

Синтактичното знание във възрожденските граматика заслужава по-широко монографично изследване. Проучванията, представени тук, се фокусират върху „Болгарска граматика“ на Неофит Рилски и „Първичка българска граматика“ на Иван Богоров. В Граматиката на Неофит Рилски не присъства синтактична част, но при внимателен прочит откриваме имплицитен синтаксис в учебната програма на Неофит Рилски. По-точно някои от взаимоучителните таблици съдържат примери, които, „преведени“ във формални записи, съответстват на синтактични правила. Формалните записи подпомагат и декодирането на дефинициите за изречение. Определяме „Първичка българска граматика“ на Ив. Богоров с метафо-

рата „млади кълнове“ на науката за изречението, защото в граматиката могат да бъдат различени за първи път: дефиниция на предмета на синтаксиса, дефиниция на изречението, базовият строеж на простото изречение, дефиниции за главните части на изречението, опит за класификация на подлога и сказуемото като прости и съставни, очертаване на съгласувателни механизми. Чрез метафората „криво огледало“ на българския синтаксис се настоява, че от Ив. Богоров води началото си валидното и днес школко задаване на въпроси като водещ подход за синтактичен анализ в масовата образователна програма. Открити са кълновете на граматическата критика във възрожденския периодичен печат – тема, която също заслужава своето по-нататъшно монографично изследване.

Източници

Граматики – в хронологичен ред

- Неофит Рилски 1835:** Неофит Рилски. *Българска граматика*. Крагуевац, 1835.
- Неофит Рилски 1835 [1989]:** Neofit Rilski. *Bolgarska grammatika* 1835. Tablici, 1848. Herausgegeben von Reinhold Olesch. Bohlau. Slavistische forschungen, band 41. 1989. Bohlau verlag Koln Wien.
- Неофит Хилендарски, Васкидович 1835:** Неофит Хилендарски, Ем. Васкидович. *Руководство на Славеноболгарская граматика*. Крагуевац, 1835.
- Павлович 1836:** Павлович, Хр. *Грамматика славеноболгарска*. Будим, 1836.
- Богоров 1844:** Богоров, Ив. *Първичка българска граматика*. Букурещ, 1844.
- Груев 1858:** Груев, Й. *Основа за българска граматика*. Белград, 1858.
- Сичан-Николов 1858:** Сичан-Николов, Хр. *Грамматика или буквеница славенска*. Цариград, 1858.
- Хрулев 1859:** Хрулев, Т. *Българска граматика*. Букурещ, 1859.
- Партений Зографски 1859:** Партений Зографски. *Кратка славенска граматика*. Цариград, 1859.
- Берон 1859:** Берон, В. *Първа българско-френска граматика*. Букурещ, 1859.
- Миркович 1860:** Миркович, Г. *Кратка и методическа българска граматика*. Цариград, 1860.
- Радулов 1863:** Радулов, С. *Учебник по българският език*. Белград, 1863.
- Кочов 1868:** Кочов, Я. *Словосъчинение*. Цариград, 1868.
- Момчилов 1868:** Момчилов, Ив. *Грамматика за новобългарският език*. Русчук, 1868.
- Радулов 1871:** Радулов, С. *Начална граматика за изучение на българският език*. Белград, 1871.
- Груев 1873:** Груев, Й. *Начала от българска граматика*. Пловдив, 1873.
- Икономов 1875:** Икономов, Т. *Руководство за словосъчинение на българският език*. Пловдив, 1875.

Периодични издания – граматическа критика

- Анонимен 1873:** Анонимен. За Начална българска граматика от Т. Шишков. – В: *Турция*, IX, 16, 1 юли, 1873.
- Анонимен 1860:** Анонимен. За кратка и методическа българска граматика от Д. Г. В. Мирковича. – В: *Български книжици*, III, 1860, № 15.

- Анонимен:** Анонимен 1860а. За кратка и методическа българска граматика от Д. Г. В. Миркович. – В: *България*, II, 1860, 72.
- Бурмов 1859:** Бурмов, Т. Отговор на извинение-то на Г-нъ Хр. Сичанъ-Николовъ за критика. – В: *Български книжици*, I, 1859, 13.
- Бурмов 1859:** Бурмов, Т. Струва ли за употребление в училища-та, като учебна книга, Буквеница-та Сичан-Николова? – В: *Български книжици*, II, 1859, № 7.
- Груев 1859:** Груев, Й. Отговор за отзива на Колибарски. – В: *Цариградски вестник*. IX, 425, 4.04.
- Иванов 1872:** Иванов, П. За българска граматика по македонското наречие. – В: *Право*, VII, 34, Цариград, 30 октомври 1872.
- Каравелов 1871:** Каравелов, Л. За начална граматика за изучаване на български език. По К. Говоров. Съставил С. Радулов. – В: *Свобода*, II, 2, 11 януари 1871.
- Каравелов 1872:** Каравелов, Л. За Българска граматика от В. Мачуковски. – В: *Свобода*, III, 14, 30 септември 1872.
- Колибарски 1859:** Колибарски, В. За Основа за българска граматика. – В: *Цариградски вестник*. IX, 1859.
- Кръстевич 1859:** Кръстевич, Г. За кратка славянска граматика от архм. Партений. – В: *Български книжици*, II, 1859, № 23.
- Кръстевич 1859:** Кръстевич, Г. За граматика славенска от Сичан-Николов. – В: *Български книжици*, II, кн. 2, 1859.
- Първанов 1868:** Първанов, Н. За Граматика за новобългарския език от Ив. Момчилов. – В: *Македония*, II, 24, 11 май, 1868.
- Първанов 1870:** Първанов, Н. За Основа за българска граматика от Й. Груев. – В: *Македония*, IV, 61, 23 юни.
- Сичан-Николов 1859:** Сичан-Николов, Хр. Отговор на Сичан-Николов. – В: *Български книжици*, II, 10, 1859.

Sources

Grammars – in chronological order

- Neofit Rilski 1835:** Neofit Rilski. *Bolgarska gramatika*. Kraguevats, 1835.
- Neofit Rilski 1835 [1989]:** Neofit Rilski. *Bolgarska grammatika* 1835. Tablici, 1848. Herausgegeben von Reinhold Olesch. Bohlau. Slavistische forschungen, band 41. 1989. Bohlau verlag Kohn Wien.
- Neofit Hilendarski, Vaskidovich 1835:** Neofit Hilendarski, Em. Vaskidovich. *Rukovodstvo na Slavenobolgarskaya gramatika*. Kraguevats, 1835.
- Pavlovich 1836:** Pavlovich, Hr. *Gramatika slavenobolgarska*. Budim, 1836.
- Bogorov 1844:** Bogorov, Iv. *Parvichka balgarska gramatika*. Bukuresht, 1844.
- Gruev 1858:** Gruev, Y. *Osnova za balgarska gramatika*. Belgrad, 1858
- Sichan-Nikolov 1858:** Sichan-Nikolov, Hr. *Gramatika ili bukvenitsa slavenska*. Tsarigrad, 1858.
- Hrulev 1859:** Hrulev, T. *Balgarska gramatika*. Bukuresht, 1859.
- Parteniy Zografski 1859:** Parteniy Zografski. *Kratka slavenska gramatika*. Tsarigrad, 1859.
- Beron 1859:** Beron, V. *Parva balgarsko-frenska gramatika*. Bukuresht, 1859.
- Mirkovich 1860:** Mirkovich, G. *Kratka i metodicheska balgarska gramatika*. Tsarigrad, 1860.
- Radulov 1863:** Radulov, S. *Uchebnik po balgarskiy yazik*. Belgrad, 1863.
- Kochov 1868:** Kochov, Ya. *Slovosachinenie*. Tsarigrad, 1868.
- Momchilov 1868:** Momchilov, Iv. *Gramatika za novobalgarskia ezik*. Ruschuk, 1868.
- Radulov 1871:** Radulov, S. *Nachalna gramatika za izuchenie na balgarskiy yazik*. Belgrad, 1871.

Gruev 1873: Gruev, Y. *Nachala ot balgarska gramatika*. Plovdiv, 1873.

Ikonomov 1875: Ikonomov, T. *Rakovodstvo za slovosachinenie na balgarskiy yazik*. Plovdiv, 1875.

Periodicals – grammar criticism

Anonymous 1873: Anonymous. Za Nachalna balgarska gramatika ot T. Shishkov. – In: *Turtsia*, IX, 16, 1 Yuli, 1873.

Anonymous 1860: Anonymous. Za kratka i metodicheska balgarska gramatika ot D. G. V. Mirkovicha. – In: *Balgarski knizhitsi*, III, 1860, № 15.

Anonymous: Anonymous 1860a. Za kratka i metodicheska balgarska gramatika ot D. G. V. Mirkovich. – In: *Bulgaria*, II, 1860, 72.

Burmov 1859: Burmov, T. Otgovor na izvinene-to na G-na Hr. Sichana-Nikolova za kritika. – In: *Balgarski knizhitsi*, I, 1859, 13.

Burmov 1859: Burmov, T. Struva li za upotreblenie v uchilishta-ta, kato uchebna kniga, Bukvenitsa-ta Sichan-Nikolova? – V: *Balgarski knizhitsi*. II, 1859, № 7.

Gruev 1859: Gruev, Y. Otgovor za otziva na Kolibarski. – In: *Tsarigradski vestnik*. IX, 425, 4.04.

Ivanov 1872: Ivanov, P. Za balgarska gramatika po makedonskoto narechie. – In: *Pravo*, VII, 34, Tsarigrad, 30. oktombri 1872.

Karavelov 1871: Karavelov, L. Za nachalna gramatika za izuchavane na balgarski ezik. Po K. Govorov. Sastavil S. Radulov. – In: *Svoboda*, II, 2, 11 yanuari 1871.

Karavelov 1872: Karavelov, L. Za Balgarska gramatika ot V. Machukovski. – In: *Svoboda*, III, 14, 30 septemvri 1872.

Kolibarski 1859: Kolibarski, V. Za Osnova za blagarska gramatika. – In: *Tsarigradski vestnik*. IX, 1859.

Krastevich 1859: Krastevich, G. Za kratka slavyanska gramatika ot arhm. Parteniy. – In: *Balgarski knizhitsi*, II, 1859, № 23.

Krastevich 1859: Krastevich, G. Za gramatika slavenska ot Sichan-Nikolov. – In: *Balgarski knizhitsi*, II, kn. 2, 1859.

Parvanov 1868: Parvanov, N. Za Gramatika za novobalgarskia ezik ot Iv. Momchilov. – In: *Makedonia*, II, 24, 11 may, 1868.

Parvanov 1870: Parvanov, N. Za Osnova za blagarska gramatika ot Y. Gruev. – In: *Makedonia*, IV, 61, 23 yuni.

Sichan-Nikolov 1859: Sichan-Nikolov, Hr. Otgovor na Sichan-Nikolov. – In: *Balgarski knizhitsi*, II, 10, 1859.

Литература

Бъркалова 1994: Бъркалова, П. Българската синтактична традиция – низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи. – В: *Съпоставително езикознание*, 1994, 2, 41–49.

Бъркалова 1999: Бъркалова, П. Ръкописната граматическа книжнина и предисторията на Пловдивската книжовноезикова школа. – В: *Научни трудове на ПУ „Паусий Хилендарски“*, 1999, т. 37, 1, Филология, 251–262.

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.

Георгиев 1987: Георгиев, Н. Тезиси по историята на новата българска литература. – В: *Литературна история*, 1987, кн. 16, 3–27.

- Еленков 1998:** Еленков, Ив. *Новата публичност: българските дебати 1998*. София: Фондация „Отворено общество“, 1998.
- Еничарев 1906:** Еничарев, Н. *Възпоминания и бележки*. София: Държавна печатница, 1906.
- Каблешкова 2015:** Каблешкова, Р. *Копривицненските родове и Пловдив*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2015.
- Кун 2016:** Кун, Т. *Структура на научните революции*. София: Изток-Запад, 2016.
- Петкова:** Петкова, Л. За ръкописното допълнение на „Българска граматика“ от Неофит Рилски. – В: *Bibliotheca Slavica* <http://www.libsu.uni-sofia.bg/slavica/bolg_gram_petkova.html>.
- Пулеков 1883:** Пулеков, Хр. *Описание на копривицненското училище от Хр. В. Пулеков 1882–1883*. Ръкопис ДМК–АФ 195, А.Е. 1, Л. 1–38.
- Първев 1975:** Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. София: Наука и изкуство, 1975.
- Русинов 2000:** Русинов, Р. *История на българското езиковедство*. Велико Търново: Абагар, 2000.
- Славова 2019:** Славова, М. Античната диатеза и нейните метаморфози във възрожденските граматика на българския език. – В: *Език и литература*, 2019, 1–2, 87–118.
- Теодоров-Балан, А. 1886–1887:** Теодоров-Балан, А. Неуспехът по български езикъ в нашите училища. Синтактични въпроси. – В: *Училищен преглед*, год. IV, 500–523.
- Трендафилов 1999:** Трендафилов, Х. „Небеса“ Иоанна Экзарха Болгарского и древнерусские духовные центры. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 4. Шумен, 1999, 165–194.
- Ягич 1910 [2003]:** Ягич, В. Грамматическія разсужденія о церковно-славянскомъ языке. Грамматика и словари. Крижаничъ. Церковно-славянскій языкъ и римская пропаганда. Орфографическія попытки у западныхъ славян, ихъ грамматика и словари. – В: *История славянской филологии. Енциклопедія славянской филологии*. Под редакцію орд. Акад. И. В. Ягича. Санкт-Петербург: Индрик. 1910, 23–58.

References

- Barkalova 1994:** Barkalova, P. Balgarskata sintaktichna traditsia – niz ot sbilasati na filosofski i ezikovedski predstavi [The Bulgarian syntactic tradition – a chain of clashes of philosophical and linguistic ideas]. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1994, 2, 41–49.
- Barkalova 1999:** Barkalova, P. Rakopisnata gramaticheska knizhnina i predistoriyata na Plovdivskata knizhovnoezikovata shkola [The manuscript grammatical literature and the prehistory of the Plovdiv Modern Bulgarian language school]. – In: *Nauchni trudove na PU „Paisiy Hilendarski“*, 1999, t. 37, 1, Filologia, 251–262.
- Valchev 2008:** Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskia ezik* [The Revival grammars of the Bulgarian language]. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.
- Georgiev 1987:** Georgiev, N. Tezisi po istoriyata na novata balgarska literatura [Theses on the history of the new Bulgarian literature]. – In: *Literaturna istoria*, 1987, kn. 16, 3–27.
- Elenkov 1998:** Elenkov, Iv. *Novata publichnost: balgarskite debati 1998* [The New Publicity: The Bulgarian Debates 1998]. Sofia: Fondatsia „Otvoreno obshtestvo“, 1998.
- Enicharev 1906:** Enicharev, N. *Vazpomniania i belezhki* [Memories and notes]. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1906.

- Kableshkova 2015:** Kableshkova, R. *Koprivshenskite rodove i Plovdiv* [The Koprivshitsa clans and Plovdiv]. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2015.
- Kun 2016:** Kun, T. *Struktura na nauchnite revolyutsii* [Structure of scientific revolutions]. Sofia: Iztok-zapad, 2016.
- Petkova:** Petkova, L. Za rakopisnoto dopalnenie na „Balgarska grammatika“ ot Neofit Rilski [For the manuscript supplement to „Bulgarian Grammar“ by Neofit Rilski.]. – In: *Bibliotheca Slavica* <http://www.libsu.uni-sofia.bg/slavica/bolg_gram_petkova.html>.
- Pulekov 1883:** Pulekov, Hr. *Opisanie na koprivshenskoto uchilishte ot Hr. V. Pulekov 1882–1883* [Description of the Koprivshitsa school from Hr. V. Pulekov 1882–1883]. Rakopis DMK–AF 195, A.E. 1, L. 1–38.
- Parvev 1975:** Parvev, Hr. *Ocherk po istoria na balgarskata gramatika* [Essay on the history of Bulgarian grammar]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1975.
- Rusinov 2000:** Rusinov, R. *Istoria na balgarskoto ezikoznanie* [History of Bulgarian linguistics]. Veliko Tarnovo: Abagar, 2000.
- Slavova 2019:** Slavova, M. Antichnata diazeza i neynite metamorfozi vav vazrozhdenskite gramatiki na balgarskia ezik [Ancient diathesis and its metamorphoses in the Revival grammars of the Bulgarian language]. – In: *Ezik i literatura*, 2019, 1–2, 87–118.
- Teodorov-Balan, A. 1886–1887:** Teodorov-Balan, A. Neuspehat po balgarski ezika v nashite uchilishta. Sintaktichni vaprosi [The failure of the Bulgarian language in our schools. Syntactic questions]. – In: *Uchilishten pregled*, god. IV, 500–523.
- Trendafilov 1996:** Trendafilov, Vl. *Neizlichimiyat obraz v ogledaloto* [The indelible image in the mirror]. Sofia: Kralitsa Mab, 1996.
- Yagich 1910 [2003]:** Yagich, V. Grammaticheskaya razsuzhdeniya o cerkovno-slavyanskom yazyke. Grammatiki i slovari. Krizhanich. Cerkovno-slavyanskij yazyk i rinskaya propaganda. Ortograficheskaya popytki u zapadnyh slavyan, ih grammatiki i slovari [A grammatical discussion of the Church Slavonic language. Grammars and dictionaries. Krizhanich. Church Slavonic language and Roman propaganda. Orthographic attempts at Western Slavs, their grammars and dictionaries]. – In: *Istoriya slavyanskoj filologii. Enciklopediya slavyanskoj filologii*. Pod redakciyu ord. Akad. I. V. Yagicha. Sankt Peterburg: Indrik. 1910, 23–58.

Доц. дфн Петя Бъркалова
 Катедра по български език
 Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
 ул. „Цар Асен“ 24
 4000 Пловдив, България
 barka@uni-plovdiv.bg

Assoc. Prof. Petya Barkalova, DSc
 Bulgarian Language Department
 The Paisiy Hilendarski University of Plovdiv
 24 Tsar Asen St.
 Plovdiv 4000, Bulgaria
 barka@uni-plovdiv.bg